

Eunika Baron-Polańczyk

Instytut Pedagogiki

Uniwersytet Zielonogórski

ORCID: 0000-0002-8163-5491

**CZAS WOLNY W HIERARCHII WAŻNOŚCI
DZIAŁAŃ DZIECI I MŁODZIEŻY W ŚWIECIE ICT –
OPINIE UCZNIÓW I NAUCZYCIELI**

**Leisure Time in the Hierarchy of Importance
of Children and Adolescents Activities in the ICT
World – Pupils' and Teachers' Opinions**

Streszczenie

W artykule przedstawiono fragment badań diagnostyczno-korelacyjnych o charakterze ilościowo-jakościowym, ustalających kompetencje informacyjne uczniów w zakresie wykorzystywania metod i narzędzi ICT. Podjęto w nim próbę odpowiedzi na pytanie o częstość korzystania przez dzieci i młodzież z ICT (hierarchię ważności działań) w obszarze pożytkowania czasu wolnego. Zastosowano metodę sondażu diagnostycznego (ankietę i wywiad) oraz metody statystyczne. Zbadano 2510 uczniów i 1110 nauczycieli. Ustalono, że: 1) według zagregowanej hierarchii ważności działań spędzaniu czasu wolnego w cyberprzestrzeni uczniowie nadali najmniejszą wagę (miejsce piąte), a nauczyciele małą wagę (miejsce czwarte); 2) istnieje związek (korelacja: nikła, ujemna, negatywna – $r \cong -0,06$) między opinią uczniów a spostrzeżeniami nauczycieli co do częstości korzystania przez dzieci i młodzież z instrumentów ICT w celu spędzaniu czasu wolnego; 3) obliczenia wykazały istotne różnice

statystyczne między częstością korzystania przez dzieci i młodzież z ICT jako formy spędzania czasu wolnego a: płcią, etapem kształcenia, miejscem (środowiskiem) nauki uczniów; 4) zauważalny jest niewielki rozdzźwięk między opinią uczniów a nauczycieli, mało istotne „odseparowanie” świata dzieci i młodzieży („My”) od świata nauczycieli („Oni”).

Słowa kluczowe: badania diagnostyczno-korelacyjne, korelacja opinii, kompetencje informacyjne, wykorzystywanie ICT, czas wolny

Abstract

The article presents a fragment of diagnostic-correlative research of a mixed character, identifying pupils' information literacy in the use of ICT methods and tools. The author aims to answer the question defining the frequency of using ICT by children and adolescents (hierarchy of importance of activities) in the area of leisure time spending. For this purpose, the method of diagnostic survey (questionnaire and interview) and statistical methods were used. Together, 2510 pupils and 1110 teachers (in Poland) were involved. It was established that: 1) according to the aggregate hierarchy of the importance of activities, the students attached the least weight (fifth place) and the teachers low weight (fourth place) to the leisure time spending in the cyberspace; 2) there is a relationship (correlation: weak, negative – $r \cong -0,06$) between the students' and teachers' opinions as to the frequency of using ICT instruments by children and adolescents in order to spend leisure time; 3) the calculations showed significant statistical differences between the frequency of using ICT by children and adolescents in the area of leisure time spending and gender, the stage of education of students and the place (environment) of students' learning; 4) there is a noticeable slight discrepancy between the opinions of students and teachers, the insignificant “separation” of the world of children and youth (“Us”) from the world of teachers (“Them”).

Key words: diagnostic and correlative research, opinion correlation, information competences, using of ICT, leisure time spending

Wprowadzenie

Podjęmowane działania, w niemalże wszystkich formach aktywności, wspierają dziś metody i narzędzia ICT (*Information and Communication Technology*) traktowane jako kluczowe technologie cywilizacji współczesnej, co wyraźnie unaocznili czas pandemii COVID-19¹. Rzeczywistość cyfrowej ery stawia coraz to wyższe wymagania zorientowane na kształtowanie określonych sfer kompetencji informacyjnych², wytyczając kierunki rozwoju oraz podejmowanych, szkolnych i pozaszkolnych, zadań. Dlatego też zasadniczy cel badań dotyczył ustalenia kompetencji informacyjnych uczniów w zakresie wykorzystywania ICT w kontekście nowych trendów technologicznych i towarzyszących im przemian cywilizacyjnych. Podjęto próbę rozpoznania zakresu wiedzy, rozumienia, działań i postaw dzieci oraz młodzieży przejawianych w podejściu do nowych trendów ICT. Oprócz opinii samych uczniów również ciekawe okazały się poglądy nauczycieli, zwłaszcza na temat obszarów stosowania ICT przez młode pokolenie. Interesujący z perspektywy prowadzonych rozważań nad hierarchią ważności działań był problem korzystania przez dzieci i młodzież z ICT w celu spędzania czasu wolnego. Współczesna kultura techniczna dostarcza szerokie spektrum wzorców zagospodarowania czasu wolnego, które w różnoraki sposób (i pozytywny, i negatywny) mogą wpływać na rozwój człowieka, wyzwalając określony poziom aktywności i rodzaj podej-

¹ A. Doucet i in., *Thinking about Pedagogy in an Unfolding Pandemic: An Independent Report on Approaches to Distance Learning During COVID-19 School Closures*, https://issuu.com/educationinternational/docs/2020_research_covid-19_eng (dostęp: 13.09.2021); J. Bailenson, *Why Zoom Meetings Can Exhaust Us*, <https://www.wsj.com/articles/why-zoommeetings-can-exhaust-us-11585953336> (dostęp: 13.09.2021); K. Murphy, *Why Zoom is Terrible*, „The New York Times”, 2020.05.04, <https://nyti.ms/35hnfN7> (dostęp: 13.09.2021); K. D’Souza, *Distance Learning Stokes Fears of Excessive Screen Time*. EdSource, 2020.11.23. *Adolescent Brain Cognitive Development (ABCD) – A Long-term Study of Children’s Brain Development and Health in the United States*. National Institutes of Health, <https://edsources.org/2020/distance-learning-stokes-fears-of-excessive-screen-time/644165> (dostęp: 13.09.2021).

² A. Van Deursen, J. Van Dijk, *Digital Skills: Unlocking the Information Society*, New York 2014, s. 43–62.

nowoczesnych działań. Nowoczesne technologie, dzięki bogatej ilościowo i jakościowo ofercie, stanowią atrakcyjną i zajmującą formę spędzania czasu wolnego. Nieustanny wzrost oferty ICT zaspokaja potrzeby i zainteresowania różnorodnych, nawet najbardziej wybrednych, grup odbiorców. Powstaje pytanie: Jak ważne jest dla dzieci i młodzieży spędzanie wolnych chwil (czasu po wykonaniu zadań obowiązkowych) przed komputerem? Czy jest to spędzanie czasu wolnego, czy może jego „marnowanie”?

Porównanie danych uzyskanych od uczniów ze spostrzeżeniami nauczycieli (wyrażone przez stopień zależności, korelację opinii) pozwoliło zwrócić uwagę na różnice i podobieństwa w sferze potrzeb i oczekiwań podmiotów edukacji. Ustalenia te mają znaczenie dla zrozumienia procesu nauczania-uczenia się, szczególnie w aspekcie odwiecznego konfliktu („niedopasowania”) pokoleń³.

1. Założenia badawcze

Stanowisko teoretyczne wytyczają: 1) koncepcje pedagogiki krytycznej, zakładającej „stały sprzeciw wobec oczywistości”, wizje i cele otwarte na dialog społeczny; 2) ujęcie postmodernistyczne, uwzględniające emancypację wieloznaczną – „nowoczesność wieloznaczną” i „płynną nowoczesność”; 3) wskazania na autoedukację, samorealizację, samostanowienie i edukację otwartą⁴; 4) propozycja kształtowania i rozwijania kompetencji informacyjnych, dostrzegająca fundamenty nauczania i uczenia się w teorii konstruktywistycznej (ze szczególnym uwzględnieniem perspektywy społeczno-kulturowej), wskazująca na jeden ze sposobów myślenia o formowaniu wiedzy – uczeniu się o metodach i narzędziach ICT za pośrednictwem ICT⁵; 5) pozytywne wizje przyszłości, w której media i technologie mogą być skutecznie wykorzy-

³ E. Baron-Polańczyk, *My i Oni. Uczniowie wobec nowych trendów ICT*, Zielona Góra 2018.

⁴ Z. Bauman, *Intimations of Postmodernity*, London 2015.

⁵ K.T. Henson, *Curriculum Planning. Integrating Multiculturalism, Constructivism, and Education Reform*, Illinois 2015.

stywane do wspomaganie uczenia się i zdrowego rozwoju⁶; 6) wskazania pedagogiki czasu wolnego na racjonalne jego zagospodarowanie⁷. Podejmując próbę poznania praktyki, starano się ukazać rzeczywistość edukacyjną w konfrontacji ze współcześnie dominującymi teoriami naukowymi rysującymi obraz „nowego ucznia”, który w pełni egzystuje i realizuje się w internetowej cyberprzestrzeni, w świecie „nowych mediów”⁸, umożliwiającymi wielozmysłowy przekaz informacji i multisensoryczne uczenie się – ucznia „podłączonego” (online), mającego nieograniczone możliwości korzystania z nowych przestrzeni e-edukacji. Przyjęto, że drogą rozwoju wytycza globalny kulturowy imperatyw uczestnictwa w procesie konstruowania i negocjowania symboli, wartości, znaczeń, w którym głównymi partnerami ucznia stają się technika, maszyna, narzędzie⁹. Uznano, że o sukcesie nauczania możemy mówić wówczas, kiedy uczeń czuje się akceptowany i ma świadomość, że jego problemy są zauważane i rozumiane. Wtedy „otwiera się” jego umysł – rodzi się sposobność pełnego wykorzystania potencjału, z jakim przyszedł do szkoły¹⁰.

⁶ Ch. Berdik, *Future of Childhood: Revisiting the Potential Uses of Media in Children's Education. The Joan Ganz Cooney Center at Sesame Workshop – The Report that Started It All*, https://joanganzcooneycenter.org/wp-content/uploads/2020/03/jgcc_revisitingpotential.pdf (dostęp: 13.09.2021).

⁷ J. Pięta, *Pedagogika czasu wolnego*, Nowy Dwór Mazowiecki 2014; M. Orłowska, R. Grzejszczak, *Czas wolny. Niedoceniony instrument pracy socjalnej*, Warszawa 2011; D. Mroczkowska (red.), *Czas wolny: refleksje, dylematy, perspektywy*, Warszawa 2011; J. Daszykowska, R. Pelczar (red.), *Czas wolny. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość*, Stalowa Wola 2009; P. Hanyga-Janczak, *Czas wolny studentów. Komponenty i zagospodarowanie*, Kielce 2011; T. Knopik, *Czas wolny... od nudy. Zrównoważony rozwój uczniów zdolnych w ramach zajęć pozalekcyjnych*, Warszawa 2014.

⁸ P. Levinson, *New New Media*, Boston 2013.

⁹ R. Gabriel, H.-P. Röhrs, *Social Media. Potenziale, Trends, Chancen und Risiken*, Berlin 2017.

¹⁰ M. Rasfeld, S. Breidenbach, *Schulen im Aufbruch. Eine Anstiftung*, Münster 2014, s. 109–115.

Na etapie konceptualnym projektu założono, że podjęta działalność będzie miała postać badań diagnostyczno-korelacyjnych¹¹ o charakterze ilościowo-jakościowym, osadzonych głównie w pedagogice medialnej. Zastosowano dwie techniki: ankietę¹² i wywiad otwarty¹³. Wdrożono postępowanie i techniki włączające elementy analizy i wyjaśniania jakościowego z ilościowymi. Triangulacja stworzyła szansę pełniejszego poznania oraz ujęcia badanego problemu (z pogranicza edukacji, techniki i informatyki) z dwóch różnych punktów widzenia. Metody statystyczne – z wykorzystaniem testu niezależności chi-kwadrat oraz współczynnika korelacji Pearsona¹⁴ – pozwoliły ustalić korelację opinii uczniów i nauczycieli oraz czynniki różnicujące badaną klasę zjawisk.

Badania właściwe, obejmujące nauczycieli realizujących program różnych przedmiotów nauczania i uczniów na poszczególnych etapach kształcenia, przeprowadzono w celowo wybranych placówkach województwa lubuskiego i województw ościennych. Wywiady zrealizowano z 40 uczniami – uczącymi się w Zielonej Górze i okolicznych miejscowościach (wybrano po 10 osób z każdego typu placówki). Grupę badawczą stanowiło 2510 uczniów i 1110 nauczycieli.

Jedno z pytań szczegółowych wiązało się z ustaleniem obszarów stosowania ICT, co pozwoliło rozpoznać: do jakich celów i zadań dzieci i młodzież przede wszystkim stosują nowoczesną technologię, narzędziowe preferencje, hierarchię ważności stosowanych przez uczniów cyfrowych instrumentów i sfery podejmowanych przez nich działań. Diagnozując częstość powszedniego korzystania z instrumentów ICT, uwzględniono pięć podstawowych obszarów: 1) gry komputerowe; 2) komunikację sieciową; 3) poszukiwanie informacji według zainteresowań własnych; 4) przygotowywanie się do zajęć lekcyjnych (odrabianie prac domowych); 5) formę spędzania czasu wolnego. Prezentowa-

¹¹ G.A. Ferguson, Y. Takane, *Statistical Analysis in Psychology and Education*, Warszawa 2016, s. 33, 233–254.

¹² E. Babbie, *Practice of Social Research*, Boston 2016, s. 247, 255–264.

¹³ Ch. Frankfort-Nachmias i in., *Research Methods in the Social Sciences*, New York 2015, s. 240–265.

¹⁴ B.M. King, E.W. Minium, *Statystyka dla psychologów i pedagogów*, Warszawa 2020, s. 165–181, 458–478.

ne w artykule wyniki – dotyczące piątego obszaru działań – dostarczają odpowiedzi na pytanie: jaka jest częstość (zdaniem uczniów i nauczycieli) korzystania przez dzieci i młodzież z narzędzi ICT w obszarze spędzania czasu wolnego? W nawiązaniu do zależnościowego problemu ustalono w tym obszarze związek między opinią uczniów a spostrzeżeniami nauczycieli oraz czynniki różnicujące ich poglądy na ten temat.

2. Wyniki badań – interpretacja i dyskusja

Na pytanie, do czego dzieci i młodzież przede wszystkim wykorzystują ICT, odpowiedziało 2490 (99,2%) uczniów i 1110 (100,0%) nauczycieli. Dla tej grupy policzono i zobrazowano rozkłady częstości korzystania z poszczególnych narzędzi ICT w celu podejmowania konkretnych, uporządkowanych według ich ważności, działań. W tym zakresie rozpoznano, jaką wagę przywiązują uczniowie do wykorzystania technik komputerowych jako formy spędzania czasu wolnego. Ustalone dane obejmują opinie uczniów i nauczycieli (tab. 1).

Tabela 1

Częstość korzystania przez dzieci i młodzież z narzędzi ICT jako formy spędzania czasu wolnego (w opinii uczniów i nauczycieli). Rozkład liczebności wg wartości liczbowych i procentowych

Wykorzystywanie ICT do spędzania czasu wolnego		Poziom istotności (hierarchia ważności)						Razem
		0 (brak)	1 (najważniejszy)	2	3	4	5 (najmniej ważny)	
Opinia uczniów								
Liczebności nominalne	N	282	180	221	279	465	1063	2490
	%	11,3	7,2	8,9	11,2	18,7	42,7	100,0
Liczebności ważne*	N	0	180	177	167	186	213	923
	%	0,0	19,5	19,2	18,1	20,2	23,0	100,0
Opinia nauczycieli								
Liczebności nominalne	N	390	143	88	220	90	179	1110
	%	35,1	12,9	7,9	19,8	8,1	16,1	100,0

Tabela 1 (cd.)

Wykorzystywanie ICT do spędzania czasu wolnego	Poziom istotności (hierarchia ważności)						Razem	
	0 (brak)	1 (najważniejszy)	2	3	4	5 (najmniej ważny)		
Liczebności	N	0	143	70	132	36	36	417
ważone	%	0,0	34,3	16,9	31,6	8,6	8,6	100,0

* W prowadzonych obliczeniach i interpretacjach ze względu na to, że skala jest liniowa i pięciozakresowa (0–5), uzyskanym liczebnościom na danym poziomie istotności nadano odpowiednie wagi: poziom 0 = waga 0 i tak dalej; 5 = 0,2; 4 = 0,4; 3 = 0,6; 2 = 0,8; 1 = 1,0.

Opinia uczniów

Ustalony w wyniku samooceny rozkład częstości, tworzący hierarchię ważności podejmowanych przez uczniów działań w zakresie wykorzystywania narzędzi ICT jako formy spędzania czasu wolnego, przebiega regularnie z wyraźną i równomierną tendencją wzrostową, co obrazują liczebności nominalne. Z kolei liczebności ważone, obliczone dla każdego poziomu istotności, przyjmują przebieg niemal liniowy, ich średnie wartości wynoszą ok. 20%. Uczniowie deklarują, że na ogół w niewielkim zakresie wykorzystują instrumenty ICT podczas spędzania czasu wolnego. Generalizując, można powiedzieć, że komputerowe środki rekreacji są dla nich **najmniej ważne** i w praktyce najrzadziej stosowane w celu zagospodarowania czasu wolnego. Najliczniejsza grupa, aż 1063 (42,7%) uczniów, spędzaniu czasu wolnego w świecie nowych mediów nadała najmniejszą wagę, lokując ten rodzaj aktywności podejmowanej przez siebie w cyberprzestrzeni na ostatnim miejscu. Obraz ten uzupełnia wynik wskazujący na osoby, które w ogóle nie zaznaczyły tej kategorii (poziom zerowy). Uczniowie ci, w liczbie 282 (11,3%), mówią, że nie stosują ICT jako formy spędzania czasu wolnego, a obszar takich działań nie ma dla nich znaczenia. Jeśli spojrzymy na uzyskane dane dwustanowo – wskazując na tych, którzy najrzadziej korzystają z ICT w celu spędzania czasu wolnego (piąty, najniższy poziom istotności), i na tych, którzy spędzają wolne chwile

le przed komputerem częściej (pozostałe, od pierwszego do czwartego, wyższe poziomy istotności) – to otrzymamy porównywalny wynik, prawie pół na pół (42,7% na 46,0%), z niewielką (3,3%) przewagą tych, którzy nadali wyższy poziom ważności tej formie aktywności.

W analizowanym rozkładzie poziomów istotności wyraźnie wyróżnia się jedna dominująca liczebnie zbiorowość. Największa liczba, prawie połowa (42,7%), dzieci i młodzieży wybrała tę kategorię w piątej kolejności – jako ostatnią, czyli najmniej istotną działalność. Symptomy takiego stanu rzeczy w tej kategorii działań, podobnie jak w przypadku gier komputerowych, można już było odnaleźć w uczniowskich przemyśleniach nad powodami stosowania ICT. Uczniowie, podając liczne powody, dla których w swej praktyce wykorzystują ICT, po części (pośrednio) wskazali także na komputerowe środki jako formy spędzania czasu wolnego – wyjaśniając, że jest „to ‘dobra’ rozrywka – zabawa” – które w częstotliwości występowania uplasowały się na szóstym miejscu (na dziewięć kategorii ustalonych w pytaniu otwartym)¹⁵. W tym przypadku trudno jednak orzec, czy ta „rozrywkowa” aktywność w świecie mediów jest podejmowana przez badanych uczniów w czasie wolnym, czy może (niestety) w czasie, który powinien być przeznaczony na wykonanie obowiązków, takich jak nauka i czynności związane z codziennym życiem. Uczniowie są przeświadczeni, że korzystając z narzędzi ICT i przebywając w cyberprzestrzeni w wolnych chwilach, nie „marnują” tego czasu, a jeśli nawet, to są to najrzadziej (w porównaniu z innymi) przejawiane zachowania.

W celu szerszego spojrzenia na obszary stosowania ICT przez dzieci i młodzież zwrócono uwagę na czynniki różnicujące badane zjawisko. Wśród zmiennych wyróżniono: płeć, typ placówki oświatowej (etap kształcenia) i miejsce (środowisko) nauki dzieci i młodzieży. Dzięki analizie statystycznej udzielono odpowiedzi na pytanie, czy rozpatrywane zmienne w sposób istotny różnicują badaną klasę zjawisk. Wyniki zestawiono w tabeli 2.

¹⁵ E. Baron-Polańczyk, *Reasons for Using ICT by Children and Adolescents in their Daily Practice (Research Report)*, Zielona Góra 2019, s. 48–49.

Tabela 2
Korzystanie przez dzieci i młodzież z narzędzi ICT w obszarze czasu wolnego w funkcji czynników różnicujących (w opinii uczniów)

Wyniki TEST.CHI. Obszar korzystania przez dzieci i młodzież z narzędzi ICT: spędzanie czasu wolnego		
Czynniki różnicujące (dane socjometryczne uczniów)		
Płeć	Typ placówki oświatowej (etap kształcenia)	Miejsce (środowisko) nauki
$\chi^2 = 21,59 > \chi^2_{(\alpha=0,01; df=5)} = 15,09$ $\chi^2 = 149,73 > \chi^2_{(\alpha=0,01; df=15)} = 30,58$ $\chi^2 = 47,40 > \chi^2_{(\alpha=0,01; df=20)} = 37,57$		
<p>p = 0,000626953 H₀ odrzucona</p>	<p>p = 2,72437E-24 H₀ odrzucona</p>	<p>p = 0,000516201 H₀ odrzucona</p>

Obliczenia wykazały istotne różnice statystyczne w trzech przypadkach – między częstością korzystania przez dzieci i młodzież z ICT jako formy spędzania czasu wolnego a: płcią, etapem kształcenia i miejscem nauki uczniów. Ze szczegółowych rozkładów liczebności¹⁶ wynika, że:

1. Na podstawie uzyskanych wyników i rozłożenia liczebności (obszar: czas wolny – według płci) różnicowanie to możemy określić jako słabe. Dodając liczebności dwóch najwyższych poziomów istotności (o największej i bardzo dużej wadze), otrzymujemy rozstrzygnięcie: 220 (17,5%) dziewcząt na 181 (14,7%) chłopców. Z kolei na piątym (najniższym) poziomie istotności na 504 (40,0%) dziewczęta przypada 559 (45,5%) chłopców. Możemy zatem stwierdzić, że dziewczęta (przyporównując do płci męskiej) nieco częściej stosują komputerowe środki jako formy spędzania czasu wolnego i trochę bardziej cenią „rozrywkową” aktywność i „marnowanie” wolnych chwil w świecie mediów.
2. Otrzymany rozkład liczebności (obszar: czas wolny – według etapu kształcenia) ujawnia różnicowanie na wysokim poziomie, ale przyjmuje nieregularny przebieg. Dzieci najmłodsze nie zwracają

¹⁶ Ze względu na ograniczenia objętości tekstu nie są prezentowane w niniejszym artykule.

cją większej uwagi na spędzanie czasu wolnego w świecie mediów (jest to dla nich mało ważna aktywność). Następnie, wraz z wiekiem uczniów, ta sfera podejmowanych działań staje się coraz ważniejsza i stopniowo na kolejnych poziomach rozwojowych (w szkole podstawowej i gimnazjum) rośnie. Po uzyskaniu maksymalnego poziomu istotności (wśród gimnazjalistów) ważność spędzania czasu wolnego w cyberprzestrzeni, w grupie młodzieży szkół ponadgimnazjalnych, znowu nieco spada. Widać to szczególnie na skrajnych poziomach istotności. Mianowicie: na pierwszy (najwyższy) poziom działań wskazało: 15 (4,0%) dzieci nauce początkowej, 47 (6,5%) uczniów szkoły podstawowej, 68 (9,1%) gimnazjalistów i 50 (7,7%) uczniów szkół ponadgimnazjalnych. Poziom zerowy (brak wskazań, oznaczający aktywność nieistotną) wyznaczyło, od najniższego poziomu edukacyjnego poczynając, odpowiednio: 25,1%, 10,3%, 6,4%, 10,2% uczniów.

- Opierając się na ustalonych wynikach i rozmieszczeniu liczebności (obszar: czas wolny – według miejsca nauki), różnicowanie to możemy określić na niskim poziomie. Szczegółowa analiza dość nieregularnego przebiegu pozwala jednak stwierdzić, że docenianie ICT jako sposobu spędzania czasu wolnego jest większe wśród dzieci i młodzieży z większych miejscowości. Jest to aktywność ważna i często podejmowana w grupie uczących się w średnich miastach (25–100 tys.), ale zdecydowanie ważniejsza jest dla osób chodzących do szkół w miastach największych (> 100 tys.). Na przykład pierwszy poziom istotności tej sferze działań nadało kolejno: 55 (6,7%) uczących się na wsi (< 2 tys.), 26 (4,9%) w miasteczkach (2–10 tys.), 22 (5,6%) w małych miastach (10–25 tys.), 39 (8,7%) w średnich miastach (25–100 tys.) i 38 (12,6%) miejscowościach powyżej 100 tys. mieszkańców.

Opinia nauczycieli

Z punktu widzenia nauczycieli spędzanie czasu wolnego w świecie nowych mediów jest dla współczesnych uczniów rzeczą mało ważną. Nauczyciele twierdzą, że ten rodzaj aktywności, czyli pożytkowanie czasu wolnego w cyfrowej rzeczywistości, dzieci i młodzież stawiają na

czwartym miejscu w hierarchii ważności rozpatrywanych obszarów. Wynika to z analizy uzyskanego rozkładu poziomów istotności podejmowanych przez uczniów działań (na polu wykorzystywania ICT jako formy spędzania czasu wolnego), który przebiega nieregularnie (chaotycznie), co odślaniają liczebności nominalne i ważone. Szczególnie wyróżnia się, co do największej liczebności, poziom zerowy, wskazujący na tych, którzy w ogóle nie zaznaczyli tej kategorii, czyli nie nadali żadnej wagi. Nauczyciele utrzymują, że ich wychowankowie nie korzystają z ICT w celu spędzania czasu wolnego, a więc nie przykładają większej wagi do tej sfery aktywności (co oczywiście w praktyce przejawia się brakiem aktywności). Tak sądzi więcej niż trzecia część (35,1%) badanych. Co piąty nauczyciel (19,8%) wybrał tę kategorię w trzeciej kolejności jako ważną i często praktykowaną działalność. Następną grupą (16,1%) ulokowała swój wybór na piątej pozycji, co oznacza, że średnio co siódmy nauczyciel uważa spędzanie czasu wolnego od nauki i obowiązków na korzystaniu z ICT za mniej ważne działanie w uczniowskiej hierarchii. I dalej: 143 (12,9%) nauczycieli twierdzi, że spędzanie czasu wolnego z komputerowymi narzędziami jest dla uczniów najważniejsze (pierwszy poziom istotności); 90 (8,1%) ankietowanych jest zdania, że pożytkowanie czasu wolnego za pośrednictwem nowych mediów jest dla młodego pokolenia mało ważne (czwarty poziom istotności); 88 (7,9%) badanych mniema, że ich wychowankowie spędzanie wolnego czasu w wirtualnym świecie poczytują za rzecz bardzo ważną (drugi poziom istotności).

Możemy zatem wnioskować, że według nauczycieli ICT jako forma spędzania czasu wolnego przez dzieci i młodzież jest mało istotna, o czym świadczą niskie liczebności ważone i relatywnie wysoka liczba odpowiedzi o wadze zero (pominiętych). Sądzą, że ich wychowankowie pożytkowaniu czasu wolnego (w tym i „marnowaniu” czasu) za pośrednictwem nowych mediów nadają małą wagę, a takie postawy przejawiają nieczęsto.

Analizując opinie nauczycieli, zwrócono uwagę na czynniki różnicujące badane zjawisko. Wśród zmiennych wyróżniono: płeć, typ placówki oświatowej, miejsce pracy oraz poziom awansu zawodowego. Założone zmienne różnicujące, podobnie jak wyżej, zostały poddane analizie statystycznej. Wyniki testu zaprezentowano w tabeli 3. Obliczenia nie wykazały istotnych różnic statystycznych.

Tabela 3
Korzystanie przez dzieci i młodzież z narzędzi ICT w obszarze czasu wolnego w funkcji czynników różnicujących (w opinii nauczycieli)

Wyniki TEST:CHI. Obszar korzystania przez dzieci i młodzież z narzędzi ICT: spędzanie czasu wolnego			
Czynniki różnicujące (dane socjometryczne nauczycieli)			
Płeć	Typ placówki oświatowej (etap kształcenia)	Miejsce (średowisko) pracy	Poziom awansu zawodowego
$\chi^2 = 2,67 < \chi^2_{(a=0,01; df=5)} = 15,09$	$\chi^2 = 24,48 < \chi^2_{(a=0,01; df=15)} = 30,58$	$\chi^2 = 15,29 < \chi^2_{(a=0,01; df=20)} = 37,57$	$\chi^2 = 10,67 < \chi^2_{(a=0,01; df=15)} = 30,58$
p = 0,75112634 nie ma podstaw do odrzucenia H_0	p = 0,0573705 nie ma podstaw do odrzucenia H_0	p = 0,759846708 nie ma podstaw do odrzucenia H_0	p = 0,775359974 nie ma podstaw do odrzucenia H_0

Związek korelacyjny – opinia uczniów a spostrzeżenia nauczycieli

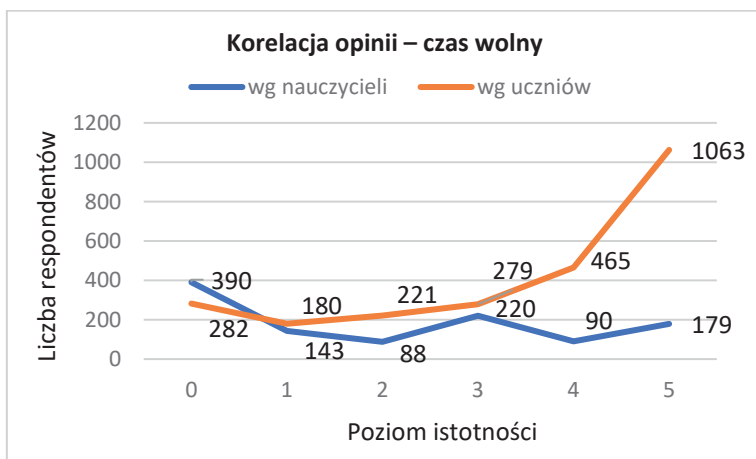
W celu lepszego zobrazowania hierarchii ważności uczniowskich działań uzyskane wyniki z pięciu analizowanych obszarów zestawiono łącznie. Ujęto globalnie dane odnoszące się do obszarów stosowania w praktyce narzędzi ICT przez dzieci i młodzież. W ogólnym ujęciu hierarchii ważności obszar funkcjonowania w świecie internetowych narzędzi w celu pożytkowania czasu wolnego uczniowie wybrali na piątym miejscu (z wartością ważoną – 923 i wagą zero – 282). Z kolei nauczyciele ten obszar sieciowej aktywności uczniów wyznaczyli na czwartym miejscu (z wartością ważoną – 417 i wagą zero – 390), postrzegając ICT przede wszystkim jako instrumenty wspomagające „marnowanie” („wytapianie”, „trwonienie”) czasu.

Przeprowadzona analiza zebranego materiału empirycznego wskazała na możliwość istnienia pewnego związku między badanymi zmiennymi, tj. między opinią uczniów a poglądami nauczycieli na temat działań na rzecz pożytkowania czasu wolnego w środowisku ICT. W celu ustalenia tego związku, stanowiącego metodologiczne założenie o charakterze ogólnym w kontekście sformułowanych zależnościowych problemów badawczych, posłużono się także metodami statystycznymi. W obliczeniach siły związku między dwiema rozpatrywanymi (współwystępującymi) zmiennymi skorzystano ze współczynnika determinacji (r^2) i współczynnika korelacji (r) Pearsona¹⁷. Według uzyskanych wyników (policzonych wartości współczynników) siła związku między opinią uczniów a spostrzeżeniami nauczycieli w zakresie stosowania ICT przez dzieci i młodzież w obszarze czasu wolnego jest wyrażona poprzez: 1) współczynnik determinacji $r^2 = 0,004096195$; 2) współczynnik korelacji $r = -0,064001523$.

Obliczony współczynnik korelacji Pearsona przyjął znak ujemny, wskazując na malejącą linię regresji, zatem korelacja jest ujemna (negatywna) i wyraża przeciwstawne zmiany w obu rozpatrywanych zmien-

¹⁷ G.A. Ferguson, Y. Takane, *Statistical Analysis*, dz. cyt., s. 142–143.

nych¹⁸. Wartość ujemna świadczy o tym, że samoocena uczniów – w odniesieniu do analizowanej kategorii obszaru korzystania z ICT – maleje w miarę wzrostu nauczycielskich sądów w tym zakresie. Należy podkreślić, że uzyskane dane do obliczania korelacji w podjętych badaniach (o charakterze przeglądowym) pozwalają jedynie wykryć współwystępowanie wartości zmiennych. Wartości te mogą występować ze sobą, mimo że jedna nie jest przyczyną drugiej¹⁹.

Rysunek 1. Związek korelacyjny między opinią uczniów a spostrzeżeniami nauczycieli co do częstości korzystania przez dzieci i młodzież z ICT w celu pożytkowania czasu wolnego

Dokonując interpretacji (określając stopień zależności) uzyskanej wartości współczynnika korelacji Pearsona (w przybliżeniu $r = -0,06$), można stwierdzić, że związek korelacyjny między opinią uczniów a po-

¹⁸ T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Warszawa 2010, s. 133.

¹⁹ B.M. King, E.W. Minium, *Statystyka*, dz. cyt., s. 186–188.

glądami nauczycieli jest „słaby”²⁰, „nikły”²¹. Takim mianem – korelacja słaba, ujemna (negatywna) – możemy zatem opatrzyć badany związek korelacyjny policzony dla ustalonych poziomów istotności (hierarchii ważności) działań podejmowanych przez dzieci i młodzież na rzecz stosowania ICT w obszarze „czas wolny” (nakreślony odmiennymi opiniami uczniów i nauczycieli). W obrazie tym (rys. 1) wyróżnia się wyraźne pominięcie udzielenia odpowiedzi (poziom 0) – przez ponad trzecią część (35,1%) nauczycieli oraz największą rozbieżność przebiegu zmiennych na poziomie 5 (najmniej ważne działanie).

Podsumowując, należy zauważyć, że uczniowie deklarują, iż na ogół w niewielkim zakresie spędzają czas wolny w świecie mediów (zob. tab. 1, gdzie wartości ważne, na każdym poziomie istotności, wynoszą około 20%). Może to oznaczać, że w budżecie czasu dzieci i młodzieży nie ma miejsca na tego rodzaju aktywności albo – jak wyjaśniają uczniowie – że „nie marnują” wolnych chwil w cyberzeczywistości. A jeśli nawet, to są to zachowania (w porównaniu z innymi analizowanymi obszarami działań) przejawiane najrzadziej.

W świetle uzyskanych wyników dotyczących pożytkowania czasu wolnego przez uczniów²² interesujące byłyby ustalenia co do form jego spędzania, a na tej podstawie diagnozy preferencji, przyzwyczajzeń i zainteresowań oraz, co najważniejsze, poznanie uczniowskich refleksji nad podejmowaną (czy też niepodejmowaną) aktywnością w tym względzie. Jest to istotne, ponieważ społeczeństwo informacyjne postrzega czas wolny, jego ilość i sposoby wykorzystania jako istotny czynnik wpływający na jakość ich życia. W XXI wieku obserwujemy ciągle narastanie ilości czasu wolnego, który jest niezwykle

²⁰ J.P. Guilford, *Podstawowe metody statystyczne w psychologii i pedagogice*, Warszawa 1964, s. 157.

²¹ A. Góralski, *Metody opisu i wnioskowania statystycznego w psychologii i pedagogice*, Warszawa 1987, s. 38.

²² Por. z wynikami opracowanymi na podstawie GUS, według których dzieci wraz z wiekiem poświęcają więcej czasu na korzystanie z Internetu, jednak ogólnie można mówić o ograniczaniu czasu wolnego w procesie dorastania przy istotnie większym wskaźniku wzrostu czasu przeznaczanego na to medium. Zob. M. Orłowska i in., *Miejsce Internetu w budżecie czasu polskiego dziecka – perspektywa pedagogiczna*, „Edukacja – Technika – Informatyka”, 2017 nr 1(19), s. 257.

wartością ze względu na jego wyzwalającą i kreatywną funkcję oraz walory regeneracyjne, kształcące, poznawcze i wychowawcze²³. Możemy mówić o kształtowaniu się „społeczeństwa czasu”²⁴, którego granice nie będą już wyznaczone przez czas pracy i czas wolny, ponieważ obszary te nachodzą na siebie i nawzajem się przenikają. Dlatego też w odniesieniu do dzieci i młodzieży tak ważne jest kształtowanie wzorów spędzania wolnego czasu, a szczególnie umiejętności kreowania sposobów wypełniania wolnego czasu w cyberprzestrzeni, tak aby bogata oferta narzędzi ICT nie była jedynie środowiskiem „marnowania czasu”, lecz by zapewniała wypoczynek, relaks, przyjemność oraz dobrostan emocjonalny i intelektualny. Uczniowie mogą pożytkować czas wolny także poprzez poszukiwanie własnego miejsca w sieciowym społeczeństwie, nawiązywanie kontaktów społecznych, integrację i prowadzenie życia towarzyskiego oraz czynne i twórcze przekształcanie otaczającego ich medialnego środowiska. Dobrze spędzony czas wolny w cyberprzestrzeni powinien sprzyjać rozwojowi dzieci i młodzieży, spełniając funkcję profilaktyczną, terapeutyczną i kompensacyjną²⁵. Tu – szczególnie w świetle takich cech czasu wolnego jak dobrowolność i wolność w wyborze rodzaju zajęć²⁶ – wielkie znaczenie ma oddziaływanie wzorów rodzinnych oraz tych proponowanych przez nauczycieli i dorosłych, w szkole i poza szkołą, w tym propagowanych przez samych (współ)użytkowników Internetu. Brak pozytywnych (konstruktywnych i twórczych) wzorców wykorzystania czasu wolnego skutkuje ograniczoną możliwością pełnego rozwoju fizycznego i psychicznego młodego pokolenia. Może to doprowadzić do powielenia przez dzieci i młodzież złych nawyków w ich dorosłym

²³ T. Dyrdół, *Czas wolny dzieci i młodzieży w regionie leszczyńskim – wstępna diagnoza*, „Scripta Comeniana Lesnensia”, 2010 nr 8, s. 56; E. Baron-Polańczyk i in., *Photography as Visualisation of Students' Leisure Time*, Zielona Góra 2015, s. 13–31.

²⁴ K. Denek, *Edukacja dziś – jutro*, Żary 2006, s. 133.

²⁵ M. Czerepaniak-Walczak, *Pedagogika czasu wolnego: schole w szkole i poza szkołą*, w: *Rekreacja i czas wolny. Studia humanistyczne*, red. R. Winiarski, Warszawa 2011, s. 227, 228.

²⁶ E. Baron-Polańczyk i in., *Photography*, dz. cyt., s. 17.

życiu²⁷. Niewątpliwie pożądana jest umiejętność połączenia czasu nauki i czasu wolnego w jeden zespolony układ, stanowiąca potężny środek do osiągnięcia postępu rozwojowego dzieci i młodzieży – co dotyczy także uwzględnienia ilości²⁸, sposobów i form pożytkowania czasu wolnego w świecie ICT. Jest to istotne edukacyjne wyzwanie w stechniczowanym świecie, w którym immersja nieustannie wzrasta²⁹. Wagę problemu uwypukla zwłaszcza niekorzystny wpływ zbyt długiego korzystania z urządzeń cyfrowych na układ nerwowy, objawiający się drażliwością, apatią, przygnębieniem, zniechęceniem, które ograniczają zdolności poznawcze³⁰.

²⁷ A. Martyka, *Czas wolny dzieci we współczesnych polskich miastach. Wprowadzenie do poszukiwań optymalnych rozwiązań przestrzennych*, „Architektura”, 2012 z. 29, s. 106–107.

²⁸ Problem nabiera szczególnego znaczenia w odniesieniu do wyników badań: 1) pt. „Kompetencje cyfrowe młodzieży w Polsce” wskazujących na znaczący ilościowo wymiar czasu poświęcanego przez dzieci i młodzież na egzystowanie w świecie ICT. Analizy pokazują, że nastolatki spędzają przed komputerem 2,5 godz. dziennie, a ponad 80% uczniów jest dostępna online cały czas lub loguje się codziennie; zob. *W sieci przeciętny polski nastolatek spędza 2,5 h dziennie*, wPolityce.pl, <http://wpolityce.pl/polityka/166396-w-sieci-przecietny-polski-nastolatek-spedza-25-h-dziennie> (dostęp: 13.09.2021); 2) ustalających, że Internet angażuje młodych użytkowników coraz mocniej. Średni czas korzystania młodzieży z sieci to w przybliżeniu 3 godz. i 40 min dziennie; zob. A. Wrońska, R. Lange, *Nastolatek jako użytkownik Internetu – społeczny wzorzec konsumpcji*, w: *Nastolatki wobec Internetu*, red. M. Tanaś, Warszawa 2016, s. 16.

²⁹ Analizy skali transformacji ujawniają bardzo duże przyspieszenie w zakresie korzystania z ICT – dziennej immersji w świat mediów: 2004 r. – ok. 6,5 godz.; 2009 r. – ok. 7,5 godz.; 2016 r. – ok. 12 godz. Zob. M. Spitzer, *Cyfrowa demencja. W jaki sposób pozbawiamy rozumu siebie i swoje dzieci*, Słupsk 2013; tenże, *Cyberchoroby. Jak cyfrowe życie rujnuje nasze zdrowie*, Słupsk 2016; J. Miąso, *Radykalne przeobrażenia komunikacyjne i edukacyjne w info- i technokracji – potrzeba wzmacniania realno-wirtualnego człowieka (model hybrydowy)*, „Edukacja – Technika – Informatyka”, 2016 nr 4(18), s. 244.

³⁰ M. Chojak, *Nowe technologie a rozwój procesów poznawczych u dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym*, w: *Nowe technologie w kształceniu*, red. K. Denek i in., Sosnowiec 2015, s. 87.

Podsumowanie

Analiza literatury przedmiotu i zgromadzonego materiału empirycznego (dotyczącego 2490 uczniów i 1110 nauczycieli) oraz zastosowane metody i techniki badawcze pozwalają na sformułowanie następujących konkluzji:

1. Na podstawie rozkładu częstości korzystania przez dzieci i młodzież z narzędzi ICT w pięciu obszarach podejmowanych działań ustalono (według kolejności wyborów uczniowskich i nauczycielskich) ich zagregowaną hierarchię ważności, zgodnie z którą spędzaniu czasu wolnego w cyberprzestrzeni:
 - uczniowie nadali najmniejszą wagę (miejsce piąte, z wartością ważoną – 923). Spędzanie czasu wolnego przed komputerem i cyfrowe środki rekreacji są dla dzieci i młodzieży najmniej ważne. Wyraźnie eksponuje to uzyskana najwyższa wartość w rozkładzie częstości (o liczebności nominalnej 42,7%), uplasowana na najniższym, piątym, poziomie istotności. Oznacza to też, że w czasie wykorzystywania nowych mediów uczniowie, ich zdaniem, najrzadziej „marnują” ten czas;
 - nauczyciele nadali małą wagę (miejsce czwarte, z wartością ważoną – 417). Pożytkowanie czasu wolnego w świecie mediów nauczyciele uznali za aktywność młodego pokolenia nieczęsto praktykowaną. Takie ustalenie potwierdza także wynik wagi zero, o porównywalnej liczbie 390 osób, które w ogóle nie zaznaczyły tego obszaru uczniowskiej aktywności. Nauczyciele ci twierdzą, że wykorzystywanie ICT jako formy pożytkowania czasu wolnego jest dla dzieci i młodzieży nieistotne, a ten sposób funkcjonowania w cyberprzestrzeni nazywają „marnowaniem” czasu.
2. Związek korelacyjny między opinią uczniów a spostrzeżeniami nauczycieli co do częstości korzystania przez dzieci i młodzież z ICT jako formy spędzania czasu wolnego jest nikły ($r \cong -0,06$); korelacja jest ujemna (negatywna) i wyraża przeciwstawne zmiany w obu analizowanych zmiennych.

3. Obliczenia wykazały istotne różnice statystyczne jedynie w trzech przypadkach – między częstością korzystania przez dzieci i młodzież z ICT w obszarze spędzania czasu wolnego a płcią; etapem kształcenia; miejscem nauki uczniów. Rozstrzygnięto, że:
- dziewczęta (w porównaniu z chłopcami), w hierarchii istotności działań podejmowanych w świecie mediów, nadają większe wagi i częściej stosują ICT w celu spędzania czasu wolnego;
 - rozłożenie liczebności w funkcji typu placówki (etapu kształcenia uczniów) pozwala wyróżnić nieregularny przebieg: dzieci najmłodsze nie zwracają większej uwagi na spędzanie czasu wolnego w świecie mediów. Wraz z wiekiem ta sfera podejmowanych działań staje się coraz ważniejsza i stopniowo, na kolejnych poziomach rozwojowych (w szkole podstawowej i gimnazjum), rośnie. Po uzyskaniu maksymalnego poziomu istotności (odnotowanego wśród gimnazjalistów) ważność spędzania czasu wolnego w cyberprzestrzeni, w grupie młodzieży szkół ponadgimnazjalnych, znowu nieco spada;
 - obraz wyników obszarowych i rozłożenia liczebności w funkcji miejsca nauki (miejscowości) pozwala wnioskować, że docenianie ICT jako sposobu spędzania czasu wolnego jest większe wśród dzieci i młodzieży z większych miejscowości. Jest to aktywność ważna i często podejmowana w grupie uczących się w średnich miastach (25–100 tys.), ale zdecydowanie ważniejsza dla osób chodzących do szkoły w miastach największych (> 100 tys.).

W ogólnym ujęciu uczniowie i nauczyciele kategorię „czas wolny” ulokowali na niskim poziomie istotności działań podejmowanych w cyberprzestrzeni (nadając odpowiednio najmniejszą i małą wagę). Z kolei wyniki badań (ustalające związek korelacyjny) zwracają uwagę na pewien rozdźwięk między opinią uczniów a przekonaniem nauczycieli co do zakresu aplikowania ICT w celu pożytkowania czasu wolnego. Uwidoczniły odmienne poglądy na ten temat (o czym świadczy stwierdzona korelacja ujemna) oraz mało istotne „odseparowanie” świata dzieci i młodzieży („My”) od świata nauczycieli („Oni”). Uwzględniając rozpoznanie empiryczne co do różnic w poglądach uczniów i nauczycieli oraz edukacyjne wskazania idei konstruktywizmu i wynikające

z niej wnioski dla praktyki, można mieć pewne wątpliwości, czy badani nauczyciele są „konstruktywistyczni” na miarę ery ICT – czy znają potrzeby swoich wychowanków, rozumieją powody, dla których podejmują oni działania na rzecz stosowania nowych mediów w codziennej praktyce³¹. Różnice przekonań podmiotów edukacji szkolnej nabierają szczególnego znaczenia w dobie epidemii koronawirusa³², kiedy realizacja procesu edukacyjnego jest warunkowana skutecznością wdrożeń narzędzi pracy zdalnej – przejawianiem kompetencji informacyjnych m.in. w racjonalnym rozporządzaniu czasem wolnym w cyberprzestrzeni (zgodnie z indywidualnymi potrzebami, zainteresowaniami i zamiłowaniem³³), działaniach związanych z samorealizacją, nawiązywaniem lub utrzymywaniem interakcji oraz ekspresją osobowości³⁴.

Bibliografia:

- Babbie, Earl. *Practice of Social Research*. Boston: 14th ed. Cengage Learning, 2016.
- Bailenson, Jeremy. *Why Zoom Meetings Can Exhaust Us*. 2020. <https://www.wsj.com/articles/why-zoommeetings-can-exhaust-us-11585953336> (dostęp: 13.09.2021).
- Baron-Polańczyk, Eunika. *My i Oni. Uczniowie wobec nowych trendów ICT*. Zielona Góra: Oficyna Wyd. UZ, 2018.

³¹ E. Baron-Polańczyk, *My i Oni*, dz. cyt.; też, *Reasons for Using ICT*, dz. cyt.

³² V. Donoso i in., *Report on Interviews with Experts on Digital Skills in Schools and on the Labour Market*, Leuven 2020; G. Ptaszek i in., *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?*, Gdańsk 2020.

³³ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2007, s. 63; M. Czerepaniak-Walczak, *Od próżniaczenia do zniewolenia – w poszukiwaniu dyskursów czasu wolnego*, w: *Pedagogika społeczna*, red. E. Marynowicz-Hetka, Warszawa 2007, s. 236; też, *Wychowanie do czasu wolnego. Poszukiwanie miejsca dla homo ludens w świecie homo faber*, w: *Wychowanie. Pojęcia, procesy, konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*, red. M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak, Gdańsk 2007, s. 303–324.

³⁴ K. Gutkowska, A. Murawska, *Zagospodarowanie czasu wolnego w miejskich i wiejskich gospodarstwach domowych*, „Polityka Społeczna”, 2011 nr 8, s. 22.

- Baron-Polańczyk, Eunika. *Reasons for Using ICT by Children and Adolescents in Their Daily Practice (Research Report)*. Zielona Góra: Oficyna Wyd. UZ, 2019.
- Baron-Polańczyk, Eunika, Marta Czajkowska, Jacek Grotkiewicz. *Photography as Visualisation of Students' Leisure Time*. Zielona Góra: Publishing House of the University of Zielona Góra, 2015.
- Bauman, Zygmunt. *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge, 2015.
- Berdik, Chris. *Future of Childhood: Revisiting the Potential Uses of Media in Children's Education. The Joan Ganz Cooney Center at Sesame Workshop – The Report that Started It All*. 2020. https://joanganzcooneycenter.org/wp-content/uploads/2020/03/jgcc_revisitingpotential.pdf (dostęp: 13.09.2021).
- Chojak, Małgorzata. „Nowe technologie a rozwój procesów poznawczych u dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym”. W: *Nowe technologie w kształceniu*, red. Kazimierz Denek, Aleksandra Kamińska, Piotr Oleśniewicz, 85–98. Sosnowiec: „Humanitas”, 2015.
- Czerepaniak-Walczak, Maria. „Od próżniaczenia do zniewolenia – w poszukiwaniu dyskursów czasu wolnego”. W: *Pedagogika społeczna*, t. 2, red. Ewa Marynowicz-Hetka, 219–236. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
- Czerepaniak-Walczak, Maria. „Pedagogika czasu wolnego: schole w szkole i poza szkołą”. W: *Rekreacja i czas wolny. Studia humanistyczne*, red. Ryszard Winiarski, 200–235. Warszawa: Akademicka Oficyna Wydawnicza Łośgraf – Wiesław Łoś, 2011.
- Czerepaniak-Walczak, Maria. „Wychowanie do czasu wolnego. Poszukiwanie miejsca dla homo ludens w świecie homo faber”. W: *Wychowanie. Pojęcia, procesy, konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*, t. 2, red. Maria Dudzikowa, Maria Czerepaniak-Walczak, 303–325. Gdańsk: GWP, 2007.
- Daszykowska, Jadwiga, Roman Pelczar (red.). *Czas wolny. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość*. Stalowa Wola: KUL, 2009.
- Denek, Kazimierz. *Edukacja dziś – jutro*. Żary: ŁWSH, 2006.
- Donoso, Verónica, Jacek Pyżalski, Natalia Walter, Nike Retzmann, Agnieszka Iwanicka, Leen d'Haenens, Katarzyna Bartkowiak. *Report on Interviews with Experts on Digital Skills in Schools and on the Labour Market*. Leuven: SKILLS, 2020.
- Doucet, Armand, Deborah Netolicky, Koen Timmers, Francis Jim Tuscano. *Thinking about Pedagogy in an Unfolding Pandemic: An Independent Report on Approaches to Distance Learning During COVID-19 School Closures*.

2020. https://issuu.com/educationinternational/docs/2020_research_covid-19_eng (dostęp: 13.09.2021).
- D'Souza, Karen. *Distance Learning Stokes Fears of Excessive Screen Time*. EdSource, 2020.11.23. *Adolescent Brain Cognitive Development (ABCD) – A Long-term Study of Children's Brain Development and Health in the United States*. National Institutes of Health. 2020. <https://edsources.org/2020/distance-learning-stokes-fears-of-excessive-screen-time/644165> (dostęp: 13.09.2021).
- Dyrdół, Tomasz. „Czas wolny dzieci i młodzieży w regionie leszczyńskim – wstępna diagnoza”. *Scripta Comeniana Lesnensia* 8 (2010): 55–68.
- Ferguson, George A., Yoshio Takane. *Statistical Analysis in Psychology and Education*, tłum. Michał Zagrodzki. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2016.
- Frankfort-Nachmias, Chava, David Nachmias, Jack DeWaard. *Research Methods in the Social Sciences*. New York: 8th ed. Worth Publishers, Macmillan Education Company, 2015.
- Gabriel, Roland, Heinz-Peter Röhrs. *Social Media. Potenziale, Trends, Chancen und Risiken*. Berlin: Springer, 2017.
- Góralski, Andrzej. *Metody opisu i wnioskowania statystycznego w psychologii i pedagogice*. Warszawa: PWN, 1987.
- Guilford, Joy Paul. *Podstawowe metody statystyczne w psychologii i pedagogice*, tłum. Józef Wojtyniak. Warszawa: PWE, 1964.
- Gutkowska, Krystyna, Anna Murawska. „Zagospodarowanie czasu wolnego w miejskich i wiejskich gospodarstwach domowych”. *Polityka Społeczna* 8 (2011): 22–29.
- Hanyga-Janczak, Patrycja. *Czas wolny studentów. Komponenty i zagospodarowanie*. Kielce: Uniwersytet Jana Kochanowskiego, 2011.
- Henson, Kenneth T. *Curriculum Planning. Integrating Multiculturalism, Constructivism, and Education Reform*. Illinois: Waveland Press, Inc., 2015.
- King, Bruce M., Edward W. Minium. *Statystyka dla psychologów i pedagogów*, tłum. Marzenna Zakrzewska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2020.
- Knopik, Tomasz. *Czas wolny... od nudy. Zrównoważony rozwój uczniów zdolnych w ramach zajęć pozalekcyjnych*. Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji, 2014.
- Levinson, Paul. *New New Media*. Boston: Pearson, 2013.
- Martyka, Anna. „Czas wolny dzieci we współczesnych polskich miastach. Wprowadzenie do poszukiwań optymalnych rozwiązań przestrzennych”.

- Architektura. Czasopismo techniczne Politechniki Krakowskiej* 29 (2012): 105–120.
- Miąso, Janusz. 2016. „Radykalne przeobrażenia komunikacyjne i edukacyjne w info- i technokracji – potrzeba wzmocnienia realno-wirtualnego człowieka (model hybrydowy)”. *Edukacja – Technika – Informatyka* 4(18): 243–250. <http://dx.doi.org/10.15584/eti.2016.4.30>.
- Mroczkowska, Dorota (red.). *Czas wolny: refleksje, dylematy, perspektywy*. Warszawa: DIFIN, 2011.
- Murphy, Kate. „Why Zoom is Terrible”. *The New York Times*. 2020.05.04. <https://nyti.ms/35hnfN7> (dostęp: 13.09.2021).
- Okoń, Wincenty. *Nowy słownik pedagogiczny*. Warszawa: „Żak”, 2007.
- Orłowska, Małgorzata, Roman Grzejszczak. *Czas wolny. Niedoceniony instrument pracy socjalnej*. Warszawa: Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, 2011.
- Orłowska, Małgorzata, Olga Khyzhna, Jacek J. Błęszyński. 2017. „Miejsce Internetu w budżecie czasu polskiego dziecka – perspektywa pedagogiczna”. *Edukacja – Technika – Informatyka* 1(19): 256–262. <http://dx.doi.org/10.15584/eti.2017.1.35>.
- Pięta, Jan. *Pedagogika czasu wolnego*. Nowy Dwór Mazowiecki: Frel, 2014.
- Pilch, Tadeusz, Teresa Bauman. *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*. Warszawa: „Żak”, 2010.
- Ptaszek, Grzegorz, Grzegorz D. Stunża, Jacek Pyżalski, Maciej Dębski, Magdalena Bigaj. *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?*. Gdańsk: GWP, 2020.
- Rasfeld, Margret, Stephan Breidenbach. *Schulen im Aufbruch. Eine Anstiftung*. Münster: Kösel-Verlag, 2014.
- Spitzer, Manfred. *Cyberchoroby. Jak cyfrowe życie rujnuje nasze zdrowie*, tłum. Małgorzata Guzowska. Słupsk: Dobra Literatura, 2016.
- Spitzer, Manfred. *Cyfrowa demencja. W jaki sposób pozbawiamy rozumu siebie i swoje dzieci*, tłum. Andrzej Lipiński. Słupsk: Dobra Literatura, 2013.
- Van Deursn, Alexander, Jan Van Dijk. *Digital Skills: Unlocking the Information Society*. New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- W sieci przeciętny polski nastolatek spędza 2,5 h dziennie*. wPolityce.pl. <http://wpolityce.pl/polityka/166396-w-sieci-przecietny-polski-nastolatek-spedza-25-h-dziennie> (dostęp: 13.09.2021).
- Wrońska, Agnieszka, Rafał Lange. „Nastolatek jako użytkownik Internetu – społeczny wzorzec konsumpcji”. W: *Nastolatki wobec Internetu*, red. Maciej Tanaś, 15–26. Warszawa: NASK, 2016.